

مرکز و انجمنه المعارف بزرگ اسلامی
(مرکز پژوهش‌های ایرانی و اسلامی)

دانشنامه فرهنگ مردم ایران

جلد اول

کتاب - باران

www.ketab.ir

زیر نظر

کاظم موسوی بخوردی

ویراستاران علمی

اصغر کربلی - محمد جعفری (قوانی) - معصومه ابراهیمی

تهران

۱۴۰۱

عنوان و نام پدیدآور: دانشنامه فرهنگ مردم ایران / زیر نظر کاظم موسوی بجنوردی؛
ویراستار: محمد جعفری (قنواتی)، معصومه ابراهیمی
مشخصات نشر: تهران: مرکز دائرة المعارف بزرگ اسلامی (مرکز پژوهشهای ایرانی و اسلامی)، ۱۳۹۱-
مشخصات ظاهری: ج: مصور (رنگی)، جدول، نمودار.
شابک ج ۱: ۹۷۸-۶۰۰-۶۳۲۶-۱۲-۲
وضعیت فهرست نویسی: فیبا
مندرجات: ج ۱. آب - باران
موضوع: فرهنگ عامه - ایران - دائرة المعارفها
شناسه افزوده: موسوی بجنوردی، محمدکاظم، ۱۳۲۱-، ناظر
شناسه افزوده: کریمی، اصغر، ۱۳۱۹-، ویراستار
شناسه افزوده: جعفری (قنواتی)، محمد، ۱۳۳۷-، ویراستار
شناسه افزوده: ابراهیمی، معصومه، ۱۳۵۶-، ویراستار
شناسه افزوده: مرکز دائرة المعارف بزرگ اسلامی (مرکز پژوهشهای ایرانی و اسلامی)
رده بندی کنگره: ۱۳۹۱ ۲۶ / ۵ GR ۲۹۰
رده بندی دیویی: ۳۹۸ / ۰۹۵۵
شماره شناسی ملی: ۳۰۲۴۱۳۲

www.ketab.ir

مرکز دائرة المعارف بزرگ اسلامی
(مرکز پژوهشهای ایرانی و اسلامی)

نام کتاب: دانشنامه فرهنگ مردم ایران، ج ۱
ناشر: مرکز دائرة المعارف بزرگ اسلامی
چاپ اول: تهران، ۱۳۹۱ شمسی
چاپ دوم: تهران، ۱۴۰۱ شمسی
حروف چینی: مرکز دائرة المعارف بزرگ اسلامی
(مرکز پژوهشهای ایرانی و اسلامی)
لیتوگرافی: شارپ، چاپ: شاد رنگ، صحافی: معین
طراح گرافیک: الما امرالهی
شمارگان: ۵۰۰
بها: ۷۴۰،۰۰۰ تومان

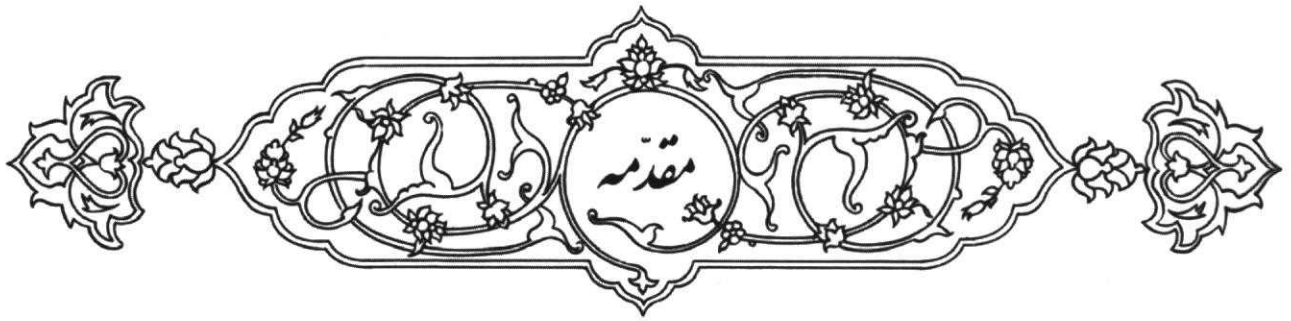
حق چاپ محفوظ است

شابک (دوره): ۹۷۸-۶۰۰-۶۳۲۶-۱۱-۵
شابک (ج ۱): ۹۷۸-۶۲۲-۶۳۲۶-۱۲-۲

نشانی: تهران، نیاوران، کاشانک، صندوق پستی: ۱۹۷/۱۹۵۷۵، تلفن: ۲۲۲۹۷۶۲۶

دورنگار: ۲۲۲۹۷۶۶۳ پست الکترونیک: centre@cgie.org.ir

تارنما: www.cgie.org.ir

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

اصطلاح «فولکلور»، با معنا و مفهوم گسترده‌ای چون مجموعه‌ای از رفتارها، آداب و رسوم، دانش عوام، معتقدات، باورها، ترانه‌ها، افسانه‌ها، مثلها و دیگر دانشهای متعلق به عامه مردم، در ۱۸۴۶ م/ ۱۲۶۲ ق به جای اصطلاحات «رسوم قدیمی مردمی» و «ادبیات مردمی»، به کار گرفته شد و پژوهش درباره آن از سویی به دلیل سرشت تکوین‌پذیر فولکلور و دگرگونی‌هایی که در گستره علوم اجتماعی، به‌ویژه مردم‌شناسی و جامعه‌شناسی به خود می‌پذیرد و از سوی دیگر به سبب گستردگی حدود و معنای آن در جهان، تبدیل به رشته‌ای علمی و دانشگاهی گردید. حاصل این فرایند علمی پذیرفتن اصولی برای گردآوری فولکلور و پژوهش درباره آن و تعیین ساختار پژوهشهای علمی بر مبنای این اصول بود. یکی از شاخص‌ترین این اصول، برخلاف تعاریف آغازین از فولکلور، متعلق ندانستن فولکلور صرفاً به «توده‌های عوام» جامعه است؛ زیرا هر تمدنی در مراحل متنوع تکوین در بستر زمان و مکان و تقسیم به اقشار و طبقات اجتماعی، و به‌طور کلی هر فرهنگ زنده و پویایی، به‌طور مستمر فولکلور نوین خود را بر اساس معیارها و پدیده‌ها و ارزشهای نوین بر روی سنگ‌پایه‌های کهن می‌سازد و آن را جایگزین صورتهای کهن و سنتی می‌کند. این فرایند گویای آن است که مجموعه فولکلور یک جامعه انسانی دربرگیرنده کلیه مراحل شکل‌گیری قشرهای اجتماعی از ابتدایی‌ترین مراحل تا نوترین لایه‌های تمدن آن است و شناخت سیر تطور و تکامل فرهنگ آن را آسان‌تر می‌سازد. بر پایه چنین تفکری، مجامع علمی به ضرورت بررسی و مطالعه فوری فولکلور پی بردند و آن را مورد توجه قرار دادند و امروزه بسیاری از کشورها، پیش از آنکه فولکلور جدید بقایای عناصر فرهنگی و صورتهای فولکلوریک کهن‌تر را غیرفعال و خاموش یا متحول سازد، نسبت به گردآوری و مطالعه همه‌جانبه آنها تلاشهای فراوانی انجام داده‌اند.

برآیند به‌هم‌تنیده و منسجم این تلاشها در راستای نشان‌دادن این واقعیت است که فولکلور هر سرزمین و هر

جامعه‌ای بازتابی از اندیشه و شیوه نگرش و جهان‌بینی انسان اندیشه‌ورز و روان‌شناسی فردی و اجتماعی او درباره فلسفه، دین، علوم، نهادهای اجتماعی، تشریفات و مراسم، جشنها، اشعار و ترانه‌ها، هنرهای مردمی و ادبیات شفاهی است و به عبارت دیگر قلمرو فولکلور تمامی ابعاد زندگی مادی و معنوی انسان را در بر می‌گیرد. به باور دست‌اندرکاران این دانشنامه، اگر روان‌شناسی مطالعه روان یکی از افراد جامعه معینی است، شناخت فولکلور یک جامعه شناخت روان جمعی همان جامعه است. عملاً نیز این واقعیت، در توسعه قلمرو فولکلور رخ نموده، تا جایی که آن را در شمار دانشهای میان‌رشته‌ای قرار داده، و نه تنها با علوم و دانشها و رشته‌هایی همچون قوم‌شناسی، مردم‌شناسی، انسان‌شناسی، جامعه‌شناسی، ادبیات، هنر، موسیقی، زبان‌شناسی و جز آن هم‌مرز ساخته است، بلکه همپوشانی‌هایی در لایه‌های بیرونی آنها دیده می‌شود. همه این پیچیدگیها نشان از پویایی جریان فولکلور در متن زندگی انسان دارد تا جایی که تصور زندگی یک فرد در جامعه بدون اتکا به فولکلور محال می‌نماید. همین عوامل روشن می‌کنند که بدون دخالت و بهره‌گیری از رشته‌های دیگر نمی‌توان پژوهش فولکلوریک درباره یک شناسه فرهنگی را به انجام رسانید. گستردگی و درستی این موضوع را ساختار زیر روشن می‌کند:

بدیهی است که انسان با جهان اطراف خود و با عالم هستی روابطی را برقرار می‌کند که عبارت‌اند از انسان با انسانها، انسان با محیط زیست خود، و بالأخره انسان با عالم ماوراء خود (چون و چرا درباره عالم)؛ قلمرو فولکلور و مقوله‌های آن نیز مشتمل بر کلیه ابعاد این روابط می‌شود و بدین شرح دسته‌بندی می‌گردد:

۱. رابطه انسان با انسانها در چهارچوب رفتارهای اجتماعی انسان در زمینه آداب و رسوم مربوط به نهادهای خویشاوندی، فرهنگی، سیاسی، اقتصادی، اجتماعی، شعایر و مناسک زندگی انسان، مشاغل و پیشه‌ها، جشنها و سوگها و تقویم آنها، بازیها و سرگرمیها؛ و گرایشهای زیبایی‌شناختی انسان در قالب خلق هنرهای گفتاری و تجسمی چون افسانه‌ها،

داستانها، مثلها، تصنیفها، ترانه‌ها، مثلها، چیستانها، تصویرگری، مجسمه‌سازی، ...

۲. رابطه انسان با محیط زیست خود در چهارچوب اختراع و ابداع کلیه ابزارها، و تنوع بهره‌برداری از امکانات بالقوه فیزیکی و شیمیایی زمین (تغییر چهره ظاهری زمین، و استخراج معادن و تغییر خواص شیمیایی مواد آن).

۳. رابطه انسان با جهان اطراف و عالم ماوراء خود در چهارچوب چون و چرا و کشف و شهود از طریق باورها و پنداشته‌های انسان در تعامل و تقابل با کلیه پدیده‌ها و عناصری که انسان از ابتدا در بستر زندگانی انسانی خود، در زمانها و مکانهای گوناگون و متنوع، آنها را شناخته و نامی بر آنها نهاده، و درباره آنها چون و چرا کرده است؛ از جمله زمین و آسمان، گیاهان و حیوانات، جهان انسانی، اشیاء مخلوق و مصنوع انسان، روح، نفس، دنیای ماورائی، موجودات ورا انسانی، سروش غیبی، معجزات، کرامات، سحر و ساحری، طب و طبابت، گاهشماری، ...

در ایران ابتدا صادق هدایت اصطلاح فولکلور را در آثارش به کار برد و از آن زمان به کارگیری آن به تدریج رواج یافت تا جایی که در صدد یافتن معادلی فارسی برای آن برآمدند. از آنجا که فولکلور از جمله کلماتی است که از زبانهای دیگر وارد زبان فارسی شده‌اند و در فارسی معیار معادل ندارد، محققان برای یافتن معادلی برای آن متوسل به جمع و تلفیق چند کلمه شدند و برای آن معادلهایی چون فرهنگ مردم، فرهنگ عامیانه، فرهنگ عامه، فرهنگ عوامانه، فرهنگ قومی، فرهنگ توده، دانش عامیانه، حکمت عامیانه و توده‌شناسی ساختند. ولی در این معادل‌سازها چندان توجهی به معنای ضمنی فرهنگ مردم، یعنی «دانش شناخت فرهنگ مردم» نشد. همچنین در زبان فارسی پیشنهادی برای معادل مناسبی برای فولکلور نیست، یعنی کسی که پیرامون این علم پژوهش می‌کند، مطرح نگردید.

از آنجا که رویکرد و سیاست این دانشنامه ارج نهادن به مردم ایران است، مردمی که فرهنگ‌مدار، فرهنگ‌ساز، و فرهنگ‌پذیر بوده‌اند و هستند، و با توجه به این امر که ممکن است بعضی از معادلهای یادشده دربردارنده بار ارزشی و معنای ناخواسته‌ای باشند که به جدایی مردم و تقسیم آنها به خواص و عوام، باسواد و بی‌سواد و جز آن بینجامد، اصطلاح «فرهنگ مردم»، که ناظر بر فرهنگ تمامی قشرهای مردم در جریان زندگی آنهاست و از هرگونه جداسازی، ارزش‌گذاری و معنای ناخواسته مبرا است، مناسب‌ترین معادل برای فولکلور دانسته شد، که از این پس به کار خواهد رفت. بر همین پایه است که دانشنامه فرهنگ مردم ایران عنوان این دانشنامه

گردید.

گسترده‌گی، تنوع و دیرپایی فرهنگ مردم سرزمین کهن سال ایران که در آثار برجای مانده از چند هزار سال تاریخ و تمدن آن ثبت و ضبط شده‌است، در مقاله مربوط به مدخل «فرهنگ مردم» این دانشنامه، با رویکردی کلی‌نگر به‌طور مشروح بررسی و بیان شده است و محتوای آن اطلاعات جامع و کاملی درباره پیشینه، آثار، منابع، مؤلفان و پژوهشگران فرهنگ مردم در همه اعصار تاریخ ایران در اختیار می‌گذارد. بدیهی است استواری بنیانها و ستونهای این دانشنامه بر پایه محتوای پرمایه این آثار و منابع فارسی و همچنین تلاشهای گسترده یک‌صدساله اخیر پژوهشگران و دانش پژوهان و دانشمندان عرصه فرهنگ‌شناسی و فرهنگ مردم است. همین کوششهای مداوم پژوهشگران پیش‌کسوت عرصه فرهنگ مردم و همچنین توجه به اهداف و ضرورت‌های گردآوری آن بود که سبب شد تا دستگاهها و سازمانهای فرهنگی متعددی به آموزش پژوهشگران و گردآوری و بررسی فرهنگ مردم بپردازند که از نتایج پربار آن انتشار آثاری ارزشمند در این زمینه است و نشان از آن دارد که هنوز هم در کشور ایران ضرورت‌های گردآوری و بررسی دقیق داده‌های فرهنگ مردم، مسئله‌ای جدی به شمار می‌رود. برخی از ضرورتها را ذات و سرشت فرهنگ مردم (همچون شناسایی و تجریمی بودن، انتقال از طریق سینه به سینه، ناپایداری، تحول‌پذیری و غیرفعال شدن) پدید می‌آورد و برخی دیگر را عوامل بیرونی (همچون تعاملها و تقابلهای مسائل سیاسی و اجتماعی) تشدید می‌کند که آثار آن در پی تبادل و تعامل یا حتی تقابل با فرهنگهای دیگر به صورت مشترکات فرهنگی و هم‌رنگی با این فرهنگها ظاهر می‌شود که توجه به آن و شناختش موجب احساس همبستگی بشری و تقویت روحیه همزیستی مسالمت‌آمیز و صلح‌جو میان ملتها می‌گردد.

در پیگیری چنین ضرورت‌هایی بود که حضور و نمود یک دانشنامه تخصصی فرهنگ مردم ایران کاملاً احساس گردید و تولید آن با اهداف و ضرورت‌هایی آغاز شد که مهم‌ترین آنها عبارت‌اند از:

- شناخت کلی‌نگرانه فرهنگ مردم در چهارچوب مطالعه خرده‌فرهنگهای ایران و معرفی آن در مجموعه‌ای علمی و گسترش آن. این هدف نشان می‌دهد که تمامی این خرده‌فرهنگها سنگ‌پایه و بن‌مایه‌ای واحد دارند و از یک آبشخور سیراب می‌شوند و همین بن‌مایه است که زمینه‌های وحدت فرهنگی را به وجود می‌آورد و پیوستگی و انسجام همبستگی ملی را مستحکم‌تر می‌سازد. بدیهی است که اعضای

یک ملت واحد به علت استقرار گروه‌های آن در مناطق مختلف و در اوضاع اقلیمی و جغرافیایی گوناگون، طبایع متنوع و شیوه‌های معیشتی متفاوت دارند.

- شناخت مشترکات میان اعضای یک ملت، دانسته است که این خرده‌فرهنگ‌ها را معرفی محتوای ذهنی و رفتاری عاملان آنها مشخص می‌کند و نشان می‌دهد که شباهت و مشترکات اینها بیش از آنچه در ظاهر معلوم باشد، در محتویات ذهنی و رفتارهای آنهاست. همین مشترکات است که ضامن همبستگی ملی دانسته می‌شود. از همین جا است که از سالها پیش تقویت همبستگی و هویت ملی به عنوان یکی از کارکردها و ارزشهای فرهنگ مردم مورد مطالعه فرهنگ‌پژوهان قرار گرفته است.

- نشان دادن این امر که فرهنگ مردم بازتاب‌دهنده روحیات، خلیقات و آمال و آرزوهای هر ملتی است و با شناخت و توجه به آن، تصویری روشن و دقیق از تطور و سیلان خلیقات و اخلاقیات جامعه به دست می‌آید که میراث فرهنگی معنوی جامعه را تشکیل می‌دهد و در نهادهای فرهنگی جهانی (چون یونسکو) نیز میراث فرهنگی نام گرفته است. بنابراین، ارزش نهادن به فرهنگ مردم و مطالعه و بررسی آن پاسداری از میراث فرهنگی معنوی دانسته می‌شود.

- شناخت فرهنگ مردم به استمرار و تداوم فرهنگی و استحکام نهادهای اجتماعی و فرهنگی و اصول و قواعد مرسوم کمک می‌کند؛ زیرا فرهنگ مردم در متن یک جامعه می‌تواند گریزگاهی برای التهابهای درونی و آرام‌کننده آنها و آزادکننده نیروهای فشرده ناشی از گرفتاریها و دشواریهای روزمره باشد.

- مطالعه فرهنگ مردم، و ثبت و ضبط و انتشار آن پشتوانه بسیار استواری برای تکاپوی فرهنگی و تقویت خلاقیت‌های هنری و آثار ذوقی و ادبی است؛ زیرا بن‌مایه‌های فرهنگ مردم ایده‌های گوناگون و آفرینشهای تازه را برای هنرمندان یک جامعه پدید می‌آورد و چون آثار هنری مأخوذ از فرهنگ مردم احساس صمیمیت و دل‌بستگی را در افراد جامعه ایجاد می‌کند، به پویایی، نشاط و نوآوریهای فرهنگی می‌انجامد؛ چنان‌که بسیاری از شاهکارهای هنری و ادبی ایران همچون شاهنامه فردوسی یا مثنوی معنوی مولوی مستقیم و غیرمستقیم متأثر از زمینه‌های فرهنگ مردم و ادبیات شفاهی بوده‌اند و بن‌مایه آنها را حماسه‌های ملی و ادبیات شفاهی تشکیل داده‌است.

- فرهنگ مردم با تأمین و فراهم آوردن امکان دوام و بقای دستاوردهای فرهنگ رسمی، علوم دقیقه، دانشهای

تجربی، فنون و بنیادهای فناوری، نقش سازنده و آفریننده‌ای در پیشرفت تاریخ انسانی دارد، زیرا بستر تمامی پیشرفتهای علمی - فنی و فکری، بر پایه جهان‌بینی متأثر از فرهنگ مردم شکل می‌گیرد و چون پویایی و زاینده‌گی را تجربه تاریخی به مردم عرضه کرده است، فرهنگ مردم نیروی حیات‌بخش و سازنده را به دیگر بخشهای جامعه توزیع می‌کند.

فرایند پیدایی دانشنامه فرهنگ مردم ایران:

دانشنامه فرهنگ مردم ایران یکی از پروژه‌های متعدد مرکز دائرةالمعارف بزرگ اسلامی است که طرح اولیه آن در یک فرایند پیشنهاد، مطالعه و تدوین، در اسفند ۱۳۸۶ تهیه گردید و دو هیئت: یکی «شورای علمی» متشکل از استادان دانشگاهی رشته‌های مربوط و دست‌اندرکاران پیش‌کسوت در امر پژوهش در فرهنگ مردم، و دیگری «هیئت مشاوران عالی» متشکل از چند تن متخصص و دست‌اندرکار در امر دانشنامه‌نویسی و نیز چند تن از صاحب‌نظران خبره در رشته مربوط تشکیل شد و پس از کسب نظرات این دو هیئت، طرح نهایی آن تنظیم، و روند اجرای آن آغاز گردید. این دانشنامه در راه تحقق خود با دشواریهای فراوانی روبه‌رو بود از جمله: نبود رشته دانشگاهی فرهنگ مردم و به تبع آن نبود کارشناسان و پژوهشگران دانشگاهی، کمبود منابع تحقیق، ماهیت پیمایشی مطالعات فرهنگ مردم، و نبود مراکز پژوهشی تخصصی و متمرکز.

مراحل این دانشنامه با مطالعه آثار و منابع تاریخی - اجتماعی، تک‌نگاریها و پژوهشهای میدانی منتشرشده، همچنین با مطالعه کتابهای مربوط به تاریخ و جغرافیا و فرهنگ مردم شهرها و روستاهای ایران، استخراج و تنظیم شده و بارها بررسی و پالایش گردیده، تا نهایتاً نزدیک به ۳۰۰۰۰ مدخل برای این دانشنامه پذیرفته شده‌است.

گستره مکانی (جغرافیایی) این دانشنامه مرزهای سیاسی ایران امروزی را در بر می‌گیرد که گاهی در حوزه ادبیات از مرزهای کنونی فراتر می‌رود، ولی امید است که در ویرایشهای بعدی، مواد و داده‌های فرهنگ مردم در سطح ایران فرهنگی نیز گسترش یابد. گستره زمانی این دانشنامه تمامی دوره‌های تاریخی ایران را شامل می‌شود. قلمرو موضوعی این دانشنامه نیز تمامی ابعاد فرهنگ مردم، اعم از مادی و معنوی را در بر می‌گیرد.

سازمان علمی این دانشنامه متشکل از «شورای علمی» و «هیئت مشاوران عالی» یادشده‌است که پشتوانه‌های علمی این دانشنامه‌اند و هدف‌گذاری، هدایت و راهبری پروژه را برعهده دارند. بسیاری از مباحث کلی در شورای علمی مطرح و پس از بحث و مشورت در مورد آن، تصمیم‌گیری می‌شود. همچنین

مباحث کاملاً تخصصی که بیشتر به اصول و ضوابط دانشنامه‌نگاری مربوط می‌شود، در هیئت مشاوران عالی مورد بحث و بررسی قرار می‌گیرد.

مخاطبان این دانشنامه، با توجه به معیارها و ضوابط متعددی که برای پژوهش و تألیف هر مقاله لحاظ شده است، پژوهندگان فرهنگ مردم (فولکلوریستها)، انسان‌شناسان، مردم‌شناسان، جامعه‌شناسان و تمامی پژوهشگران فرهنگ و تمدن ایران و به‌خصوص همه مردم ایران‌اند، زیرا سرشت و ماهیت مقالات درباره زندگی روزمره مردم ایران و مرجعی برای شناخت و شناساندن اجزاء و عناصر آن است. از این رو، این دانشنامه مرجع دائمی حیات آیینی دینی و سعادت ایرانیان، در هر خانه‌ای در کنار منابعی چون *شاهنامه* فردوسی، افتخار زندگی حماسی و زبانی ایرانیان؛ و *دیوان* حافظ، یکی از افتخارات حیات ادبی ایرانیان، قرار می‌گیرد. لذا دایره مخاطبان آن عمومی‌تر می‌شود.

ساختار این دانشنامه براساس معیارها و ضوابط علمی و فنی مرکز دائرةالمعارف بزرگ اسلامی تنظیم شده است که برخی از اصول و ضوابط کلی آن بدین شرح است:

الف - در اولویت قراردادن صورت اشرع عناوین، یکی از اصلی‌ترین ضابطه‌های این دانشنامه به شمار می‌رود. به عنوان نمونه: چون عنوان «حاجی فیروز» مشهورتر از «آتش‌افروز» است، مقاله مربوط به آن ذیل عنوان اصلی «حاجی فیروز» نوشته شده، و عنوان «آتش‌افروز» به آن ارجاع داده شده است.

ب - وجود مقالات کلی (مقالات مادر) و مقالات جزئی (مقالات وابسته) در این دانشنامه. در مقالات مادر به چیستی و کلیت یک پدیده، بدون ورود به جزئیات و مصادیق، پرداخته شده است، و در مقالات وابسته به مقاله مادر، صورتهای مصداقی و جزئی‌تر و ویژگیهای اختصاصی مورد بررسی قرار گرفته‌اند. مثلاً «ادبیات شفاهی» مقاله‌ای کلی و مادر است، و برای عنوانهایی چون قصه، افسانه، اسطوره، لالایی، ترانه، مَثَل، ضرب‌المثل، به عنوان مصادیق و جزئیات ادبیات شفاهی، به‌طور جداگانه مقالات تفصیلی نوشته شده است.

ج - برخی از عنوانهای دانشنامه پدیده‌ای عمومی در فرهنگ ایرانیان را شرح می‌دهد، مانند نوروز یا چهارشنبه‌سوری؛ برخی عنوانها نیز صرفاً به فرهنگ مردم یک منطقه از ایران تعلق دارد، اما به جهت اهمیت و برخورداری از ریشه‌های عمیق و گستردگی مواد فرهنگ مردم، مقاله‌ای درباره آنها نوشته شده است.

د - مردم ایران افسانه‌ها و داستانهای درباره برخی شخصیت‌های معروف به‌ویژه دانشمندان، ادیبان، پادشاهان و

برخی از صاحب‌منصبان نامدار پدید آورده‌اند که گویای اندیشه و بینش و توقع آنها درباره مشاهیر است. از این رو و با این رویکرد درباره برخی از شخصیت‌های مشهور در این دانشنامه مقاله مستقلی نوشته شده است، مانند ابن‌سینا، شاه عباس، بزرگمهر، انوشیروان، ابوریحان بیرونی، مولوی، حافظ، باباطاهر عریان و جز آنها. مقالاتی که درباره شخصیت‌های مشهور نوشته شده است، ناظر بر جایگاه آنها در فرهنگ مردم و تأثیراتی است که آنان از فرهنگ مردم خود کسب کرده، و آنها را در آثار یا اندیشه خود بازتاب داده‌اند.

ه - برخی آثار ادبی یا تاریخی و جز آن ذاتاً به فرهنگ مردم مربوط نمی‌شوند، اما چون حاوی اطلاعات ارزشمند درباره بخشی از فرهنگ مردم ایران‌اند یا مورد استفاده عموم قرار گرفته‌اند، و بخشی از نظام ارزشی و آموزشی مردم ملهم از آنها ست، عنوانهای مستقل دارند، همچون *گلستان* سعدی.

و - ضابطه این دانشنامه در گزینش عنوانهای مربوط به نویسندگان و آثار آنها بر اساس شهرت و میزان تأثیری است که بر فرهنگ مردم گذاشته‌اند. مثلاً اگر دانشمند یا نویسنده‌ای از محبوبیت و شهرت برخوردار بوده، ولی آثار او چندان کاربرد مردمی نداشته است، صرفاً به شخصیت او پرداخته شده و از آثار او در همان مقاله نام‌برده شده است، مانند ابن‌سینا. گاه نویسنده، ادیب یا دانشمندی در فرهنگ مردم جایگاه ویژه‌ای دارد و در ضمن، آثار وی نیز از ابعاد مختلف در مطالعات فرهنگ مردم دارای نقشی مهم و مؤثر تلقی می‌شود، مانند فردوسی و *شاهنامه*، که در این صورت ضمن آنکه برای آن شخصیت عنوانی در نظر گرفته شده است، آثار وی نیز دارای عناوین مستقلی‌اند.

ز - آن دسته از شخصیت‌های مذهبی، پیامبران و امامان شیعی که پیرامون آنها فرهنگ مردمی و باورهای گوناگونی پدید آمده است، یا به ادبیات شفاهی مردم راه یافته، و موضوع بسیاری از داستانهای قهرمانی و حماسی، لالیها، سرودها، آیینها و مراسم ویژه شده‌اند، به‌طور مستقل مقاله دارند، همچون حضرت علی (ع)، حضرت امام حسین (ع)، حضرت فاطمه (ع) و حضرت مریم (ع). در این مقالات فقط به ابعاد فرهنگ مردمی و دیدگاههای مردمی رایج درباره آنها پرداخته می‌شود و از بررسی جزئیات مذهبی و حقایق تاریخی صرف‌نظر می‌شود. همین روش درباره دیگر مظاهر مقدس و مذهبی همچون برخی دعاها و کتابهای مقدس اعمال شده است.

ح - بهره‌گیری از داده‌های معتبر و منابع تحقیقی و دست اول از جمله اصول تحقیق در این دانشنامه است. بیشتر متون

تاریخی، جغرافیایی، ادبی، پزشکی، جانورشناسی، کشاورزی و زبان‌شناسی اطلاعات پراکنده‌ای از فرهنگ مردم به‌ویژه باورها، آیینها، آداب و مراسم مردم را منعکس می‌کنند. از این رو، مآخذ هر مقاله از این دانشنامه طیف گسترده‌ای از منابع معتبر و دست اول حوزه‌های مختلف علوم را شامل می‌شود.

ط - از نخستین قرون اسلامی سیاحان ایرانی و خارجی گزارشهایی از شرح سفرهای خود به مناطق مختلف ایران برجای نهاده‌اند که اطلاعاتی سودمند از اوضاع اجتماعی، زندگی روزمره، آداب و رفتارهای مردم به دست می‌دهد. بنابراین، سفرنامه‌ها نیز در شکل‌گیری پیشینه موضوعات این دانشنامه به کار آمده و مهم‌ترین آنها، به عنوان بخشی از منابع و مآخذ فرهنگ مردم ایران و به مثابه پژوهشهای میدانی در دوره‌های گذشته، طی مقالاتی مستقل معرفی شده‌اند.

ی - ضرورت بهره‌گیری از پژوهشهای میدانی منتشر نشده، به عنوان منبعی دست اول در مطالعات فرهنگ مردم و مردم‌شناسی، مورد توجه است. اما چون در آثار مرجع معمولاً از منابع منتشرشده‌ای استفاده می‌شود که امکان بازبینی و نقد آنها توسط اصحاب علم فراهم است، با احتیاط و به ضرورت از پژوهشهای میدانی منتشرنشده، در تألیف مقالات بهره‌برداری شده است. همچنین با جذب پژوهشگران ورزیده و باتجربه که سابقه طولانی در پژوهشهای میدانی داشته‌اند، تلاش شده‌است خلأ پژوهشهای میدانی تا حدودی مرتفع شود.

شیوه‌گردش کار مقالات:

غنا و گوناگونی حوزه‌های فرهنگ مردم در ایران و همچنین مقید بودن به رعایت اصول و ضوابط علمی و دانشنامه‌نگاری، دامنه کار را گسترده کرده‌است. برای تألیف هر یک از مقاله‌های این دانشنامه، پژوهشگران ورزیده مستقر در کتابخانه مرکز، با مراجعه به کتابهای مرجع، پرونده‌های علمی حاوی منابع معتبر تاریخی و تحقیقی درباره موضوع مورد نظر تشکیل می‌دهند. در روند تشکیل هر پرونده علمی نظارت و ارزشیابی مستمر وجود دارد و با متخصصان برای افزایش کیفیت آن مشورت می‌شود. پرونده علمی، به عنوان بخشی از مواد تحقیق در اختیار مؤلف قرار می‌گیرد تا با تکمیل آن نسبت به تألیف مقاله با ساختاری معین و در قالب شمار کلمات و زمان تحویل معین، اقدام نماید.

پس از تألیف مقاله و تحویل دادن آن به دایره علمی دانشنامه، اقدامات لازم برای بازبینی و اصلاحات آن به عمل می‌آید. اگر مقاله نیاز به اصلاح و بازنگری یا بازنویسی

داشته باشد، از مؤلف خواسته می‌شود تا نکات اصلاحی و ویرایشی را در مقاله اعمال نماید و نسخه‌ای جدید از آن ارائه کند. ممکن است این روند بارها تکرار شود تا با تزریق اطلاعات جدید نسخه‌ای قابل قبول از مقاله به دست آید. مقاله، پس از تأیید، برای بررسی مآخذ و مطابقت دادن محتوا با آنها و کسب اطمینان از اعتبار، صحت و دقت ارجاعات، به «بخش بررسی» واگذار می‌شود؛ گزارش این بخش پس از بررسی و تأیید در اختیار مؤلف قرار می‌گیرد تا مجدداً نکات یادآوری‌شده را در مقاله اعمال نماید یا اینکه به علت عدم دسترسی مؤلفان به منابع تکمیلی و کمیاب، ویراستاران مرکز عهده‌دار این وظیفه می‌شوند. هر مقاله پس از ویرایش و تأیید، برای حروف‌نگاری، و سپس به منظور ویرایش فنی و نهایی به «بخش ویرایش و چاپ» ارسال می‌گردد. در این بخش تمامی مراحل پیشین مجدداً بازبینی و مقاله از حیث محتوا و صورت و براساس معیارهای فنی مدون و مصوب و ضوابط دانشنامه‌نگاری بررسی می‌شود و اصلاحات لازم به عمل می‌آید. در نهایت مقاله پس از بازبینی و تأیید نهایی، اجازه چاپ و انتشار کسب می‌کند. سرویراستار در کلیه مراحل، از ابتدا تا انتها، بر مقاله نظارت دارد و با تأیید او است که به مرحله دیگر ارسال می‌شود.

دستاوردها و چشم‌اندازها:

در دسترس بودن اثری مرجع برای مطالعه تاریخ اجتماعی ایران یکی از اهداف تولید دانشنامه فرهنگ مردم ایران بوده، اما پیرامون این هدف دستاوردهایی نیز پدید آمده است که به برخی از آنها اشاره می‌شود:

- اعمال نوآوریها در تدوین این دانشنامه. پژوهشگران معاصر بسیاری از وجوه فرهنگ مردم ایران را شناسایی کرده، و نسبت به ثبت و ضبط، و تحلیل و تبیین آن کوششهای قابل توجهی انجام داده‌اند و این دانشنامه راهی را در پیش گرفته است که آنها آغاز کرده‌اند. ولی در روند شکل‌گیری این دانشنامه نوآوریهای اعمال شده، و بخشهایی از فرهنگ مردم مورد توجه قرار گرفته که قبلاً کمتر درباره آن پژوهشی صورت گرفته بوده است، از جمله تبیین مفاهیم و اصطلاحات نظری، بررسی مستقل انواع خوراکیها و آشامیدنیها، ابزارهای کار و زندگی، عادات و رفتارها، باورهای پیرامون پدیده‌های طبیعی، و جایگاه جانوران در زندگی مادی و معنوی مردم نمونه‌هایی از نوآوریهای این اثر به‌شمار می‌آیند.

- جلب همکاری نزدیک به ۲۰۰ تن از دانشمندان و پژوهشگران ورزیده و متخصص از ایران و دیگر کشورهای جهان و نیز جلب همکاری دانشجویان و فارغ‌التحصیلان دانشگاهها، که به عنوان پژوهشگران حرفه‌ای و مؤلفان جوان

در این مرکز، همراه با روحیه و اخلاق لازم برای کارهای علمی گروهی، آموزش مستمر دیده‌اند.

- ایجاد کتابخانه تخصصی فرهنگ مردم در مرکز. برای چنین هدفی کوششهای فراوانی برای یکجا گردآوردن تک‌نگاریها و شناخت‌نامه‌های شهرها و روستاهای ایران صورت گرفته است.

- شناسایی و شناساندن بن‌مایه‌های غنی اسطوره‌ای و آیینی ایرانیان از دیرباز تا کنون. معرفی آداب، عادات و رفتارهای ویژه فرهنگی همچون تعارفات و نیز بیان انواع اصطلاحات، تعابیر، جای‌نامها و بسیاری موارد دیگر، نمونه‌هایی از فعالیتهای صورت گرفته در این دانشنامه محسوب می‌شوند.

- تربیت مستقیم نیروهای متخصص در حوزه فرهنگ مردم، ایجاد انگیزه برای تحقیقات آتی نسل جوان ایران‌پژوه و تبیین چشم‌اندازی روشن از هویت ملی و فرهنگی به منظور تحکیم اتحاد ملی.

این اثر، به عنوان یک کار تخصصی با حضور و همکاری گروهی از محققان جوان و پیش‌کسوتان حوزه‌های گوناگون ایران‌پژوهی در داخل و خارج از کشور، تلاشی است جمعی که همچون یک پروژه ملی برای نخستین‌بار در تاریخ ایران‌زمین، سعی در زنده نگاه‌داشتن و معرفی هر چه بیشتر و دقیق‌تر ابعاد و عناصر مختلف فرهنگ مردم ایران دارد که بسیاری از آنها رو به فراموشی داشت.

سرشت پویا و زنده دانشنامه‌ها لزوم بازنگری و تغییر و افزایش کیفیت را در ویراستهای بعدی اقتضا می‌کند. از این رو، با توجه به بازخورد این دانشنامه در جامعه و بررسی دیدگاههای علمی و پژوهشی مخاطبان در چشم‌اندازهای آینده، گسترش موضوعات، تکمیل و رفع نقایص و کاستیها در قالب پیوستها و ویرایشهای بعدی پیش‌بینی می‌شود.

مرکز دائرةالمعارف بزرگ اسلامی
(مرکز پژوهشهای ایرانی و اسلامی)

www.ketab.ir